

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 6 Sayı: 27 Volume: 6 Issue: 27

Yaz 2013 Summer 2013

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

İLK TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİ'NİN ABBÂSÎ HİLÂFETİYLE MÜNASEBETLERİ THE RELATIONS OF FIRST TURKISH-ISLAM STATES WITH ABBASID CALIPHATE

İhsan ARSLAN*

Öz

Türklerin X. yüzyıldan itibaren kitleler halinde İslâm'a girip, devletlerini kurmaya başlayarak bağımsızlıklarını kazanmaları, Abbâsî Devleti'nin askeri, siyasi, iktisadi ve ictimai sahalarda yetersiz olduğu, merkezi otoritenin zayıflayarak bağımsız devletlerin ortaya çıktığı ve İslâm Devleti'nin dağılıp yıkılma sürecine girdiği bir dönemde gerçekleşmiştir. Abbâsî halifelerinin hâkimiyetlerini kabul eden ilk Türk-İslâm devletlerinde meydana gelen değişiklik fiili değil, sembolik bir karakter arz ediyordu. Tahta geçen hükümdarlara, İslâm devletlerinde meşruiyetin şartı olarak hükümdarlığın halife tarafından tasdikini ifade eden hil'at, taç, bayrak, menşûr, ahd, livâ ile birlikte lâkablara gönderiliyordu. Buna karşılık hutbelerde ve paralarda halifenin ismi belirtilerek onun resmi olarak tanındığı ifade ediliyordu. Böylece hükümdar hem halifenin manevî şahsından ve otoritesinden yararlanıyor hem de gayr-ı müslimlere karşı yaptığı mücadelelerde İslâm dünyasının desteğini sağlıyordu.

Anahtar Kelimeler: Türk, İslâm, Halife, Sultan, Hâkimiyet.

Abstract

Beginning from the 10th century, joining of Turkish to Islam in masses and gaining their independence by establishing their states, came true in a period in which the Abbasid state lacks in military, political, economical and social areas, central authority weakens and the Islam-state is about to collapse. The change in the first Turkish-Islam states which accepted the domination of Abbasid caliphs, was not actual, indeed it had a symbolic character. The rulers who ascended to the throne were sent khilat, crown, flag, prose, oath and nicknames which defines the approval of the kingdom by the caliph as a condition of constitutional government in Islam states. However, by stating caliph's name in discourse and on Money, it was reported that he was officially-known. So the ruler not only utilizes the caliph's personal influence and authority, but also provides the support of Islam world in the challenges against non-muslims.

Keywords: Turkish, İslam, Caliph, Sultan, Domination

Giriş

Müslümanlar, Hz. Ömer döneminde Nihâvend savaşının (642) zaferle sonuçlanmasıyla Sâsânî Devleti'nin yıkılmasından sonra Türklerle temasa geçmeye başladılar. Hz. Osman döneminde ise 653 tarihinde iki toplum arasında ilk ciddi çarpışma meydana geldi. Emevîler döneminde de Müslümanlarla Türkler arasındaki mücadeleler savaş şeklinde devam etti. Bu iki toplum çetin mücadeleler yüzünden iyi ilişkiler kurma fırsatı bulamadılar. Bu sebeple

* Yrd. Doç. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Öğretim Üyesi, e-posta: ihsanarslan70@hotmail.com

İslâmiyet, Türkler arasında uzun yıllar yayılma imkânından mahrum kaldı. Emevî yönetiminin uygulamalarından rahatsız olan Türkler, diğer gayr-ı memnun gruplarla birlikte Abbâsî ihtilal hareketinin içerisinde yer alarak Horasan bölgesinde ihtilalin başarıya ulaşmasında ve Abbâsî Devleti'nin kurulmasında etkin rol oynadılar. Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Müslümanlarla Türklerin ilişkileri yeni bir sürece girdi. Göktürk Devleti'nin yıkılmasıyla Türkistan'da nüfûzunu arttırmak için harekete geçen Çin'in faaliyetlerine engel olmak isteyen Türklerin Müslümanlardan aldığı yardımla Talas savaşında Çin'i mağlup etmesiyle Orta Asya'nın Çin hâkimiyetine girmesi önledi. Bu, bölgenin müslümanlaşmasının da başlangıcını teşkil etti. Böylece uzun yıllar karşı cephelerde savaşıyan iki toplum, aynı cephede savaşarak birbirlerini tanıma imkânı elde ettiler. Ayrıca Abbâsî yönetiminin Türklerle karşı gösterdiği hoşgörü ve anlayış İslâm'a girenlerin sayısında ciddi bir artış meydana getirdi. (Geçiş çok keskin ve konuyla doğrudan ilgisi ilk bakışta anlaşılıyor) Bu açıdan çalışmamızda ilk Türk-İslâm devletlerinden İdil (Volga) Bulgar devleti, Karahanlılar, Gazneliler ve Hârizmşahların Abbâsîlerle ilişkilerini incelemeye çalıştık.

1- İdil (Volga) Bulgar Devleti - Abbâsî Hilâfeti İlişkileri

Göktürk Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan Bulgarlar, bu devletin zayıflamasıyla 635 tarihinde bağımsızlıklarını kazanarak Büyük Bulgar Devleti'ni kurdular (Yazıcı, 2002: 113; Ahmetbeyoğlu, 2007: 38). Bu devlet kurucusunun 665 tarihinde ölümünden sonra, komşusu olan Hazar Hakanlığı'nın baskıları sonucunda parçalandı (Kafesoğlu, 1994: 191; Yazıcı, 2002: 113; Çetin, 2009: 7). Parçalanan Bulgar kitlelerinin diğer bir kısmı Tuna boylarına çekilerek Tuna Bulgarları Devleti'ni kurdular. Ancak bu Bulgar kitleleri kısa bir süre sonra Hıristiyanlığı kabul ederek Slavlaşmış millî kültürlerinden uzaklaştılar (Kafesoğlu, 1994: 191-194; Yazıcı, 2002: 114-116; Çetin, 2009: 7; Yüce, 1992:VI/390). Bulgarların bir kısmı ise kendi topraklarında kalmayı tercih ettiler. Fakat bunlar da Karadeniz'in kuzeyinden gelen göç yolları üzerinde bulduklarından dolayı Macar, Peçenek ve Kuman göç dalgaları içinde kaybolup gittiler (Çetin, 2009: 7).

Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından sonra Kobrat'ın oğlu Kotrag yönetiminde, büyük çoğunluğunu Don nehri boyundaki Otuz-Oğuzların oluşturdukları bu Bulgar kitleleri, Hazarların tazyikiyle kuzeye doğru Orta İtil (Volga) ve Kama (Çolman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye çekildiler. Bu çekilmenin VII. Yüzyıl sonu ile VIII. Yüzyıl başlarında olması muhtemeldir. Bölgeye gelen Bulgarlar yerli halk Fin-Ugorları ve M.S. III. Yüzyıldan itibaren burada bulunan muhtelif Türk boylarını da yönetimlerinde birleştirerek, bölgeyi süratle Türkleştirdiler ve İdil (Volga) Bulgar Devleti'ni kurdular (Yazıcı, 2002: 117; Çetin, 2009:7; Merçil, 2006: 13-14; Koç, 2010: 39-40).

İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nın siyasi sınırları, bölgenin çok hareketli olması ve sürekli yağmacı akınlarına uğramasından dolayı zaman zaman bazı değişiklikler gösterdi ise de, en geniş döneminde Ural dağlarından Oka nehrine, Ustyug'daki Dvina'dan Don ve Samara kaynaklarına kadar uzanıyordu. Burayı kısaca Volga (İtil) ve Kama (Çolman) arası olarak da belirlemek mümkündür. Kuruluşundan itibaren Volga Bulgarları, Hazarlara bağılıydılar. Fakat bu bağılılığın çok sıkı olmadığını, yalnızca vergi vermek, buna karşılık iç ve dış ilişkilerinde büyük çapta serbest kalmak biçiminde olduğunu tahmin etmek mümkündür (Kafesoğlu, 1994: 195; Yazıcı, 2002: 117).

Bulgarlar, doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yollarının kavşak noktasında yerleşmişlerdi. Doğudan batıya giden yol Hârezn'den Kiev'e uzanıyor ve kuzey güney yolu da, Hazar Denizi'nden Volga'nın yukarılarına, Baltık sahillerine kadar gidiyordu. Onların ticaret için hiçbir yere gitmelerine gerek yoktu. Çünkü her şey onlara geliyordu ve yüzde on vergi almak için hiç zorluk çekmiyorlardı. Bununla birlikte siyasi birlik sağlayamadıkları için bir ölçüde güney-batı komşuları olan ve aynı zamanda Volga boylarını hâkimiyetleri altında tutan kendilerinden daha güçlü Hazarlara tabi idiler. Barışı temin için Bulgarlardan her hane bir nadir kürkü Hazarlara vergi olarak vermekle yükümlü tutuldu (İbn Fadlân, 1987: 76-77; Seyithanoğlu, 1992: III, 307).

Bulgarlar coğrafi konumlarının da etkisiyle ticarete önem vermişlerdir. Bu arada Bulgar tüccarlarının Hazar Ülkesi, Hârizm ve Sâ mânî ülkelerinde İslâm tüccarlarıyla yoğun ilişkileri, buna mukâbil olarak Bulgar bölgesine gelen Hârizmli tacirlerle ilişkileri sayesinde, onlar arasında İslâm kültür ve dini yayılmaya başladı. Bu gelişim 900'lerde Bulgarlar arasında İslâm dininin önemli ölçüde yayılması neticesini doğurdu (Yazıcı, 2002: 117; Çetin, 2009: 7; Kurat, 1961: II, 783; Taşağıl, 2000: XXI, 473; Merçil, 2009: 14).

İdil (Volga) Bulgar Devleti'nin Abbâsî Hilâfetiyle resmi ilişkilerini 11 Safer 309/21 Haziran 921 tarihinde Bağdat'tan İdil Bulgar Hanına gönderilen Abbâsî elçilik heyetinde kâtip olarak görev alan ve heyetin bütün hareketlerini kaleme alan İbn Fadlân'ın Risâle adlı kitabından öğreniyoruz.

308/920 yılı dolaylarında İslâmiyet'i yeni kabul etmiş olan İdil (Volga) Bulgarları hükümdarı Almuş b. Şilkî Yıltavâr, Abbâsî Halifesi Muktedir'e, Abdullah b. Baştû el-Hazerî (Bu şahıs belki de Hazar Müslümanlarını temsil eden siyasi bir mülteci idi. Bulgar hükümdarı tarafından elçiliğe onun seçilmiş olması, Bulgarların Muktedir'e gönderdikleri elçilik heyetinin Hazar Hakanı'na karşı yöneltildiğini gösteriyor. Şeşen, 1975: 20) adında birini elçi göndermişti. Bulgar hükümdarı bu elçi ile gönderdiği bir mektupta, Bulgarlara İslâmiyet'i öğretecek fakihler ve muallimler gönderilmesini, halifeden hükümdarlığının meşruiyetinin tanınmasını, ülkesinin bütün bölgelerinde kendi adına hutbe okunması için cami ve mescit yapacak bir heyet göndermesini, düşman hükümdarlardan korunabilmek için bir kale yaptırmasını ve ülkesinde hastalıkların yaygın olması dolayısıyla ilaç gönderilmesini talep etti (İbn Fadlân, 1987: 67-69; Şeşen, 1975: 19-20).

Halife Muktedir ve devlet adamları Bulgar Hükümdarının elçisini kabul ettikten sonra, Bulgar Hükümdarına istediği şeyleri götürecektir cevabi bir elçi heyetinin gönderilmesini kararlaştırdı. Elçilik heyetinin tertiplenmesi ve gönderilmesi için Saray Ağası Nezîr el-Haramî görevlendirildi. Nezîr el-Haramî gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra elçilik vazifesine kendi azatlısı Sevsen er-Rassî'yi tayin etti. Onun maiyetine, elçilik heyetinin gideceği ülkeleri iyi tanıyan Tekîn et-Türkî (Bu şahıs Muktedir'in yakın adamlarından Tekîn el-Hassa olmalıdır. Daha önce Bulgar ülkesinde oturduğu için Nezîr el-Haramî'ye Bulgar Hükümdarından bahseden odur. Elçilik heyetinin tertiplenmesinde onun önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır. Şeşen, 1975: 20) ve Bâris es-Saklâbî (Bu şahıs daha önce Sâ mânîlerden Ahmed b. İsmail'in Hâcibi iken, bir anlaşmazlık sonucu Bağdât'a kaçmış, orada halifenin hizmetine girmiştir. Onun "Saklâbî" nisbesini taşıması ve adının Bâris (Boris, Pars) olması, Bulgar menşe'li olması ihtimalini düşündürmektedir. Şeşen, 1975: 21) adlarında hilâfet sarayında bulunan iki görevli verdi (İbn Fadlân, 1987: 69; Şeşen, 1975: 19-20).

Bulgarlara giden bu elçilik heyetinde, halife ve vezir adına gönderilen mektupları okumakla, hediyeleri vermekle, fakihlere ve muallimlere başkanlık etmekle görevli Ahmed b. Fadlân adında bir divan kâtibi de bulunmaktaydı (İbn Fadlân, 1987: 69; Şeşen, 1975: 19-20). Elçilik heyetine Bulgar Hükümdarının hanımlarına, çocuklarına, kardeşlerine ve komutanlarına verilmek üzere hediyelerle birlikte hükümdarın istediği ilaçlar verildi. Ayrıca yapılacak kalenin inşasında harcanmak, fakihlere ve muallimlere verilmek için hükümdara götürülecek para, İbn Furât'ın çiftliklerinden olan Hârezm'deki Artahuşmîsen (Bugünkü Hîve'nin kuzey-doğusunda bulunan bir kasabadır. Şeşen, 1975: 20) çiftliğinden tahsis edildi (İbn Fadlân, 1987: 69; Şeşen, 1975: 20).

Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra elçilik heyeti, 11 Safer 309/ 21 Haziran 921 tarihinde Perşembe günü Bağdat'tan hareket etti. Heyet, Nehrevân, Hulvân, Karmisîn, Hemedân, Sâve, Rey, Huvâr el-Rey, Simnân, Dâmeğân, Nişâbûr, Serahs, Merv, Âmul çölünün kıyısında bulunan Kuşmahân, Ceyhun nehrini geçerek Tâhir b. Ali'nin ribatı Âfirabr, Beykent yolu üzerinden Sâ mânîlerin başkenti Buhârâ'ya ulaştı. Heyet burada Horasan Hükümdarının veziri Ceyhânî'nin yanına geldi. Ceyhânî, Horasan'da el-Şeyh el-Âmid olarak tanınırdı. Vezir, heyete hemen ev tahsis edilmesini emretti. Ayrıca ihtiyaçlarının karşılanması ve diğer

hususlarda yardımcı olunması için bir adamını da görevlendirdi. Heyet burada günlerce kaldı (İbn Fadlân, 1987: 72-76).

Vezir, heyetin Sâmânî Hükümdarı Nasr b. Ahmed'in huzuruna girmesi için izin aldı. Heyet, hükümdarın huzuruna girdiğinde sakalı bitmemiş bir çocukla karşılaştı. Selam verildikten sonra hükümdar, heyetin oturmasını emretti. Hükümdarın heyetle ilk konuşması: "Efendim Emîru'l-Muminîn'i nasıl bıraktınız? Allah, ona, adamlarına, dostlarına selamet ve uzun ömürler versin" şeklinde oldu. Heyet: "Afiyetle bıraktık" dedi. Hükümdar: "Allah afiyetini artırsın" dedi. Sonra halifenin İbnü'l-Furât'ın kâhyası Fazl b. Musa en-Nasrânî'den Artahuşmisen çiftliğinin teslim alınıp, Ahmed b. Musa el-Hârezmî'ye verilmesi, Hârezm'deki valisine elçilik heyetine mani olunmaması, Bâbü't-Türk'teki kumandanına heyetin maiyetine bir birlik vermesi ve yolculuğun devamına engel olmaması için mektuplar yazmasını emreden mektubu okundu. Bunun üzerine hükümdar: "Ahmed b. Musa nerede?" dedi. Heyet: "Bizden beş gün sonra yola çıkmak üzere onu Bağdat'ta bıraktık" dedi. hükümdar: "Allah uzun ömürler versin, Efendim Emîru'l-Muminîn'in emrinin başımın üstünde yeri var" dedi (İbn Fadlân, 1987: 77).

İbnü'l-Furât'ın kâhyası Fazl b. Musa en-Nasrânî'ye çiftliğin kendisinden alınıp Ahmed b. Musa'ya verileceği haberi ulaştı. Bunun üzerine Fazl b. Musa en-Nasrânî, Ahmed b. Musa hakkında hileye başvurdu. Cund Serahs'tan Beykent'e kadar Horasan yolu üzerinde bulunan emniyet amirlerine: "Hanlarda ve karakollarda Ahmed b. Musa'yı yakalamak için gözcüler çıkarın. O, şu vasıflara sahip bir adamdır. Onu kim yakalarsa bu hususta ne yapılacağına dair mektubumuz gelinceye kadar tevkif etsin" diye mektup yazdı. Ahmed b. Musa Merv'de yakalanarak tutuklandı (İbn Fadlân, 1987: 78).

Heyet, Buhârâ'da yirmi sekiz gün kaldıktan sonra Fazl b. Musa en-Nasrânî, Abdullah b. Baştû ve bazı kimselerle anlaştı. Bunun üzerine heyettekiler: "Daha fazla kalırsak kış bastırır, Hârezm'e gitme fırsatı bulamayız. Ahmed b. Musa bize yetişir" demeye başladılar. Heyet bu ikaz üzerine Buhârâ'dan geriye, Ceyhun nehrine doğru yola çıktı. Hârezm'e gitmek için bir gemi kiraladılar. Uzun ve meşakkatli yolculuktan sonra Hârezm'e ulaştılar. Üç gün sonra Hârezm valisi Muhammed b. Irâk Hârizmşah, heyeti huzuruna çağırdı ve Türk ülkelerine girip girmeme konusunda heyetle fikir alış-verişinde bulundu. Daha sonra: "Bu konuda size izin veremem. Kanınızı heder etmeniz için sizi bırakmam doğru olmaz" dedi ve Tekîn et-Türkî'ye işaret ederek: "Ben biliyorum. Bu iş, bu çocuğun (ğulâmın) ortaya attığı bir hiledir. Zira o, bizim yanımızda demirciydi. Kâfir ülkelerinde demir ticareti yapmayı öğrendi. Nezîr'i aldatan, onu Emîru'l-Muminîn ile konuşmaya ve Bulgar hükümdarının mektubunu halifeye ulaştırın odur." Horasan Emirini kastederek: "Bir imkânını bulsaydı, büyük emir, Türk ülkelerinde halife adına hutbe okutmaya ve dini yaymak için daha fazla mücadele etmeye çalışırdı. Üstelik, sizin de belirttiğiniz gibi sizinle bu memleket arasında binlerce kâfir kabilesi bulunmaktadır. Halife bu konuda kandırılmıştır. Ben, size nasihatte bulunuyorum. Halifeye mektup yazıp durumu bildirmek gerekiyor. Sizler de cevap gelinceye kadar beklersiniz" dedi. Bunun üzerine heyet aynı gün tekrar valinin huzuruna çıkarak: "İşte halifenin emri ve mektubu. Tekrar bu konuda müracaatın ne gereği var" dedi. Bu ısrar karşısında vali yola devam etmelerine izin verdi (İbn Fadlân, 1987: 80-81).

Hârezm'den yola çıkan heyet Cürcâniyye'ye gitti. Elçilik heyetinde bulunan fakih, muallim ve görevliler Türk ülkelerine girmekten çekindikleri için Cürcâniyye'de kaldılar. İbn Fadlân, elçi, elçinin yardımcısı ve iki görevli Tekîn et-Türkî, Bâris es-Saklâbî 2 Zilkâde 309/4 Mart 921 tarihinde Pazartesi günü Cürcâniyye'den yola çıkarak Zamcân adındaki bir ribata geldiler ve ertesi gün de Cît denilen yere geldiler. Böylece heyet Türk ülkelerine gelmiş oluyordu. İbn Fadlân *Risâle* adlı kitabında geçtikleri yerlerin özelliklerini anlatmakta ve özellikle de Türklerin yaşadığı yerlerdeki halkın yaşam tarzları, dinî inançları, örfleri, adetleri, gelenekleri ve görenekleri hakkında bilgiler vermektedir (İbn Fadlân 1987: 82-110).

Heyet, Bulgar hükümdarının memleketine bir gün ve bir gecelik mesafede kalınca hükümdar, dört beyi, kardeşlerini ve çocuklarını karşılamak için gönderdi. Yanlarında ise

ekmek, et ve darı bulunmaktaydı. Heyetle beraber yürüyüp, hükümdarın bulunduğu yere iki fersah kalınca, bizzat hükümdar tarafından karşılandılar. Hükümdar heyeti görünce "Allah'a şükürler olsun" diye secdeye kapandı. Yanında bulunan gümüş paraları heyetin üzerine saçtı. Elçilerin en iyi şekilde ağırlanması için kubbeli çadırlar kurdurdu. Heyet, Cürcâniyye'den yetmiş gün yolculuk yaptıktan sonra Bulgar Hükümdarının yanına 12 Muharrem 310/ 12 Mayıs 922 tarihinde Pazar günü ulaştı. Elçiler Pazar, Pazartesi, Salı ve Çarşamba günleri çadırlarında istirahat ettiler. Hükümdar, Perşembe günü halifeden gelen mektubun okunması için beylerini, kumandanlarını ve aile fertlerini topladı. Herkes toplanınca heyet, getirdiği iki bayrağı açtı ve halife tarafından gönderilen eğerle hükümdarın atını eğerleyip, kendisine siyah hil'atler giydirdi, hükümdarın sarığını sardı. Bundan sonra İbn Fadlân, halifenin mektubunu açtı. Hükümdara: "Halifenin mektubu okunurken oturmamız doğru olmaz" dedi. Bunun üzerine orada bulunanlar ayağa kalktılar (İbn Fadlân, 1987: 113-114).

İbn Fadlân mektubu okumaya başladı ve giriş kısmını okuyup: "Sana selâm olsun. Seninle beraber, kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim" cümlesine gelince İbn Fadlân: "Emîru'l-Muminîn'in selâmını al" dedi. Bunun üzerine hükümdar ve yanında bulunanlar selâmı aldılar. İbn Fadlân mektubu okuyor, tercüman da tercüme ediyordu. Mektubun okunması bitince, oradakiler hep birlikte tekbir getirdiler. Öyle sesli tekbir getirmişlerdi ki, adeta yer sarsıldı. Vezir Hâmid b. el-Abbâs'ın ve Nezîr el-Haramî'nin mektupları okununca İbn Fadlân hükümdara oturmasını söyledi. Mektupların okunması tamamlanınca, adamları hükümdarın üzerine gümüş para saçtılar. Bundan sonra halife tarafından gönderilen hediyeler takdim edildi. Heyet burada kaldığı süre içerisinde en iyi şekilde ağırlandı (İbn Fadlân, 1987: 114-115). İbn Fadlân ile hükümdar arasında gerek dini ve gerekse de diğer konularda karşılıklı konuşmalar geçti. İbn Fadlân bu konuşmaları ayrıntılı bir şekilde eserinde belirtmektedir. Konumuzla ilgili olmadığı için bunları burada belirtmeyi uygun görmedik (İbn Fadlân, 1987: 115-146).

Heyet, geliş amacına uygun olarak İdil (Volga) Bulgar Devleti'yle antlaşma imzaladı. Böylece Bulgarlar, en yakın İslam devleti olan Sâ mânîlerle işbirliği yaparak Hazar Devleti'nin çökmesini, bölgede kendilerinin ve Abbâsîlerin hâkimiyetini tehdit eden güçlerin zayıflamasını sağladılar (İbn Miskeveyh, ts: I, 117-162).

İdil (Volga) Bulgarları, geldikleri bölgenin yerli halkını ve daha önce bölgeye yerleşmiş bulunan çeşitli Türk boylarını yönetimleri altında birleştirerek bir devlet olarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardır. Buldukları coğrafi konum itibarıyla topraklarının tarıma elverişli olması ve ticaretle uğraşmalarından dolayı komşu devletlerle sürekli irtibat halinde olmuşlardır. Onların İslâm'ı kabul etmeleri savaş yoluyla değil, tüccarlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. 308/920 yılı dolaylarında İslâmiyet'i yeni kabul etmiş olan İdil (Volga) Bulgarları'nın hükümdarı ismini Emir Ca'fer b. Abdullah olarak değiştirmesi ve ülkesinde İslâm'ı resmî din olarak kabul etmesinden sonra (Çetin, 2009: 7) elçisinin 310/921 tarihinde Bağdat'a gelmesi ve halifenin de gönderdiği elçilik heyetinin 311/922 tarihinde İdil (Volga) Bulgar Devleti'ne gelmesiyle siyasî ilişkilerin başladığı görülmektedir. Hem İslâm dinini kabul etmeleri hem de Abbâsî hilâfetinin varlığını kabul ederek ülkelerinde bulunan cami ve mescitlerde halife adına hutbe okutmaları dolayısıyla ilk bağımsız Türk-İslâm devleti olma özelliğini kazanmışlardır.

İdil (Volga) Bulgarları'nın İslâmiyet'i kabul edip, ilk Türk-İslâm Devleti oldukları dönem, Abbâsî Devleti'nin idarî, siyasî, askerî, iktisadî ve ictimai sahalarda yetersiz olduğu, merkezi otoritenin zayıflayarak bağımsız devletlerin ortaya çıktığı ve İslâm Devleti'nin dağılıp yıkılma sürecine girdiği bir dönemdir. Buhranlı bir zamanda ülke sınırlarının çok uzağında böyle bir oluşumun teşekkül etmesi hem Abbâsî idaresi hem de Kuzeydoğu Avrupa'da İslâmiyet'in temsilcileri olması açısından büyük öneme sahiptir.

2- Karahanlı Devleti - Abbâsî Hilâfeti İlişkileri

Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra Karluklular, Uygur Devleti'nin müttefiki olarak yaşamışlardır. Bu durum, Kırgızların baskısı ile 840 tarihinde Uygur Devleti'nin

yıkılmasına kadar devam etti. Bu olay, Uygur Devleti içinde yarı bağımsız bir hayat süren ve Karlukları meydana getiren Yağma ve Çiğil gibi Türk boylarına daha rahat hareket etme ve kendi devletlerini kurma fırsatını verdi. Böylece 840 tarihinde Karluk yabgusunun, Arslan Kara Hakan adını alarak bağımsızlığını ilan etmesiyle Karahanlı Devleti kurulmuş oldu (Yazıcı, 2002: 130; Çetin, 2009: 11; Merçil, 2006: 18; Pritsak, 1967: VI, 252).

Ancak bu dönemde Karlukların güçlü bir siyasî varlık teşkil edecek durumda olamadıklarını ileri süren Reşat Genc, Sâmânî hükümdarı İsmail b. Ahmed 893'te Talas'a kadar uzanan bir sefer yapmış; oradaki büyük kiliseyi camiye çevirdikten sonra, Karluk Yabgusu'nun hâtonu dahil olmak üzere on beş bin tutsak ile geri dönmesinden hareketle Karlukların Karahanlılar gibi büyük bir devleti kuracak kadar güçlü olmadıklarını, kuvvetli olsalardı Sâmânîler karşısında zor durumda olmayacaklarını, ayrıca Karlukların başında bulunan hükümdarların kağan, hakan veya han gibi ünvanlar taşıdıklarının tespit edilemediğini belirterek Karlukları, Karahanlıların kurucusu diye kabul etmenin mümkün olmadığını, bundan dolayı Karahanlıların kurucusunun Karluklar değil, Yağmalar olduğunu ileri sürmektedir (Genç, 2002: 6).

Karahanlıların bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han, Sâmânîlerin Mâverâünnehir bölgesini ele geçirip Karahanlı topraklarına saldırması üzerine Sâmânîlerle mücadeleye içerisine girdi. Onun ölümünden sonra da oğulları Bazır Arslan ve Oğulcak Kadir Han bu mücadeleyi devam ettirdiler. Oğulcak Kadir Han zamanında yeğeni Satuk (Satuk Buğra Kara Han b. Bazır), Karahanlıra'a sığınmış Ebû Nasr isimli bir Sâmânî şehzadesi veya İslâm sûfi vaizleri ile karşılaşmış ve İslâmiyeti benimsemiştir (Yazıcı, 2002: 131; Genç, 2002: 7-8; Çetin, 2009: 13; Merçil, 2006: 19; Pritsak, 1967: VI, 253; Özaydın, 2001: XXIV, 405). İbnü'l-Esir, onun rüyasında gökten inen bir kişinin kendisine Türkçe olarak: "Müslüman ol ki, dünya ve ahirette selâmet bulasın" dediğini, bunun üzerine rüyasında İslâmiyeti kabul ettiğini ve sabah olunca da herkese müslüman olduğunu açıkladığını bildirmektedir (İbnü'l-Esir, 1979: XI, 82). Müslüman olunca Abdülkerim ismini alan Satuk Buğra Han, amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazanarak hâkim olduğu bölgelerde İslâmiyet'i resmen ilan etti. Böylece İslâmiyet hızlı bir şekilde yayıldı, onun vefatından sonra yerine geçen oğlu Musa Baytaş da babasının yolunu izleyerek İslâmlaştırma faaliyetlerine hız verdi. Bundan dolayı 960 tarihinde Karahanlı Devleti'nin hâkim bulunduğu bölgelerde yaşayan Türk boylarından iki yüz bin çadırılık bir Türk topluluğu Müslüman oldu (Yazıcı, 2006: 131; Genç, 2002: 9; Çetin, 2009: 13-14; Merçil, 2006: 19-20; Pritsak, 1967: VI, 253).

Karahanlıların İslâmi kimliğe bürünmesinden sonra, sürekli olarak savaş halinde oldukları Sâmânîlerle barış ve dostluk ilişkisi içerisine girmelerine rağmen Abbâsîlerle herhangi bir münasebette bulunmadıkları göze çarpmaktadır. Ancak 998 tarihinde Togan Han sıfatıyla Karahanlı Devleti'nin başında bulunan Ebû Nasr Ahmed b. Ali, Abbâsî halifesi Kâdir Billâh'ı tanıyan ilk Karahanlı olarak bilinmektedir. Bundan böyle onların sikkelerinin ön yüzünde dönemin anlayışının bir gereği olarak halifenin ismi ile çoğu defa 'Mevlâ Emîrilmu'minîn (Pritsak, 1967: VI, 254) gibi Abbâsî halifelerinin adları yer almaktadır (Yazıcı, 2002: 132; Genç, 2002: 11; Çetin, 2009: 14; Özaydın, 1997: XXIV, 406).

Karahanlıların 1041-1042 yıllarından itibaren doğu ve batı olmak üzere iki ayrı devlet olmasından sonra (Yazıcı, 2002: 135; Genç, 2002: 16; Çetin, 2009: 17; Merçil, 2006: 24; Pritsak, 1967: VI, 257-259; Özaydın, 1997: XXIV, 407) Batı Karahanlıların başında bulunan Tamgaç Han İbrahim, Doğu Karahanlılarından Şaş, İlâk, Tünhas ve Fergana'nın bazı kısımlarını ele geçirdi. Ancak hayatının son zamanlarında Selçukluların hızlı yükselişlerine şahit olduğu gibi, kendi topraklarına yaptıkları saldırılarla da karşılaştı. Gerçekten Alp Arslan, uzun süre İbrahim'in elinde bulunmuş olan Huttal ve Çağaniyan'ı aldığı gibi, Selçuklu kuvvetleri asıl Karahanlı sahasına da akınlar yapmaya başladı. Bundan dolayı İbrahim 1061 tarihinde Bağdat'a bir elçilik heyeti göndererek bu akınlardan şikayet etmiş ve halifeden duruma müdahale etmesini istedi. Ancak halife, ona lâkab ve hil'at göndermekten başka bir şey yapamadı (Genç, 2002: 17-18; Merçil, 2006: 26; Pritsak, 1967: VI, 262).

Batı Karahanlılar, Abbâsî hilâfeti ile arasındaki bağları daha da kuvvetlendirmek için çaba gösterdiler. Tamgaç Han 453/1071 tarihinde Abbâsî halifesi Kâimbiemrillâh'a elçi gönderdi. Onu, Türk komutanı Ebu'l-Hâris el-Besâsîrî'nin tutuklayıp Fırat yakınındaki "Ane" şehrinde bir yıl hapsedtikten sonra hilâfet merkezine geri dönmesi dolayısıyla tebrik etti (Müheymid, 2001: V, 292).

Tamgaç Han gibi Sünnî bir sultanın bu kutlamasının Abbâsî halifesine karşı olan sıkı bağlılık duygularını ortaya koymak için böylesi bir fırsatı kaçırmadığına işaret etmesi noktasında şüphe yoktur. O dönemde halife, teşeyyû ve Fâtımîlere sıkı bağlılığıyla bilinen el-Besâsîrî'nin tahakkümü altına girmişti. Çünkü bu esnada Bağdat minberlerinde hutbeler, Mısır'daki Fâtımî halifesi el-Mustansır Billâh adına okunuyordu (Müheymid, 2001: V, 292).

Doğu Karahanlı Devleti'nin başında bulunan Ahmed Han 1105 tarihinde Halife Müstazhir Billâh'a bir elçilik heyeti göndererek berat talebinde bulunmuştur. Onun bu isteğini yerine getiren Halife, kendisine hil'at ile birlikte Nûru'd-Devle lâkabını vermiştir (İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 302).

Arslan Han, Abbâsî hilâfeti ile kendileri arasındaki bağların güçlenmesi için daha önceki Karahanlı Devleti hükümdarlarının siyasetini takip etti. Dolayısıyla her iki taraf arasında karşılıklı elçilikler açıldı. Bu nedenle Arslan Han, hilâfet merkezine meşhur alim el-Hüseyin b. el-Lamşî'yi gönderdi. Hilâfet merkezi ise, Karahanlı elçiliği görevine 519/1125 tarihinde Atıyye b. Ali el-Kureşî'yi gönderdi (Müheymid, 2001: V, 295).

Karahanlıların ilk dönem itibariyle Abbâsî hilâfetiyle siyasî, askerî ve dinî anlamda herhangi bir münasebetlerinin olmadığı göze çarpmaktadır. Daha sonraki dönemlerde gerek bir devlet iken, gerekse de doğu ve batı olmak üzere iki ayrı devlet iken siyasî anlamda birtakım ilişkiler içerisinde bulunulmuştur. Ancak Abbâsî hilâfetinde merkezi otoritenin zayıflayıp, devletin yıkılmaya doğru gittiği bir dönemde askerî ve siyasî anlamda kendilerinden yardım talebinde bulunan Karahanlılara olumlu cevap verememişlerdir. Abbâsî hilâfetinin bu dönemde yaptığı sadece berat, hil'at ve lâkap vermekten ibarettir. Aslında İslâm dünyasını manevî anlamda temsil eden Abbâsî hilâfetinin vermiş olduğu bu sıfatlar, halifenin manevî şahsından ve otoritesinden faydalanıldığı anlamına gelmektedir.

3- Gazneliler - Abbâsî Hilâfeti İlişkileri

Gazneliler, Sâ mânî Devleti'nin dağılma ve isyanlar içindeki atmosferinden yararlanarak ortaya çıkan Türk devletlerinden birisidir. Sâ mânî Devleti içinde Türklerin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Horasan orduları komutanı Alp Tekin 350/961 tarihinde Vezir Ebû Ali Muhammed Belamî ile birleşerek, kendi adayını zorla Sâ mânî tahtına oturtmak istedi. Fakat bu arzusunda başarısızlığa uğradı (Merçil, 1989: 2-3; Merçil, 1996: XIII, 481; Yazıcı, 2002: 177; Merçil, 2006: 34). Bu durum Alp Tekin'in gözden düşmesine ve görevinden uzaklaştırılmasına sebep oldu. Bunun üzerine Alp Tekin Belh'e çekildi. Sâ mânî hükümdarının gönderdiği orduyu yenmeyi başardıktan sonra, yanında bulunan dört bin askeri ile Afganistan'a gitti. Bu sırada Afganistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Gazne'de başında Lavik adında biri bulunan yerli bir hanedan hüküm sürüyordu. Alp Tekin Gazne'yi fethederek bu hanedanın hâkimiyetine son verdi. Ayrıca bu şehri kendine başkent yaparak 963 tarihinde devletini kurdu (Merçil, 1989: 3-4; Yazıcı, 2002: 178; Merçil, 2006: 34; Çetin, 2009: 32).

Alp Tekin'in ölümünden sonra devletin başına oğlu Ebû İshak İbrahim geçti. 966 tarihinde İbrahim ölünce yerine geçecek oğlu olmadığından Türk emir ve kumandanlar Alp Tekin'in kölesi, hâcibi ve muhafız kuvvetinin kumandanı olan Bilge Tekin'i kendilerine hükümdar seçtiler. On yıllık bir saltanattan sonra 975 tarihinde Bilge Tekin'in ölmesi üzerine Alp Tekin'in diğer kölesi Böri Tekin hükümdar oldu. Ancak o, devleti yönetmekte başarısız olunca görevden uzaklaştırıldı. Onun yerine 977 tarihinde Türklerin seçimiyle devletin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Sebük Tekin Gazne tahtına çıkarıldı (Merçil, 1989: 5-7). Onun başa geçmesiyle Gazneliler Devleti, hükümdarlığın babadan oğula geçtiği bir hanedanın idaresi

altına girmiş oldu. Bir diğer yönüyle Gazneliler Devleti'ni kuruluş yıllarında yöneten Türk kumandanların yerini artık bir hanedan almış oluyordu (Merçil, 2006: 35). Sebük Tekin başarılı bir yönetim gösterdikten sonra 997 tarihinde ölünce veliaht olarak tayin ettiği oğlu İsmail, Gazne tahtına geçti. Fakat Mahmud, küçük kardeşinin hükümdarlığını kabul etmeyerek harekete geçti. Kardeşiyle yaptığı mücadelede başarılı olunca 998 tarihinde Gazne tahtını ele geçirdi (Merçil, 2006: 7-13; Yazıcı, 2002: 178; Merçil, 2006: 35-36).

Böylece Mahmud'un Gaznelilerin başına geçmesiyle yükselme dönemi başlamış, Abbâsîlerle siyasi, askerî ve dinî alanlarda iletişime geçilmiştir.

Mahmud tahta çıkışından itibaren Abbâsî hilâfetine büyük bir bağlılık göstererek Kâdir Billâh'tan derhal saltanat menşûru almasının yanında bütün memlekette Sünnî akâidini yaymaya ve Şîlikle şiddetle savaşarak onları yok etmeye çalışmıştır. Büveyhilere karşı amansız bir şekilde mücadele etmesi, Multan ve Mensûra'da önemli bir mevki kazanmış olan Karmatîlere karşı çetin muamelesi de bunu göstermektedir (Palabıyık, 2002: 72). Gazneliler, halifeyle münasebetleri hususunda Sâmânîlerin ananesine bağlı kalmışlardır. Gaznelilerin Abbâsîlerle münasebetleri ve bilhassa Bağdat'tan gelen elçilere yapılan gösterişli karşılama törenleri, diğer devlet mümessillerine yapılandan çok farklı olup, daha hürmetkârâne olmuştur (Köprülü, 1981: 150; Palabıyık, 2002: 72).

Mahmud, Horasan idaresi yüzünden anlayamadığı Sâmânî Ebu'l-Hâris II. Mansûr'un Bektûzûn ve Fâik tarafından tahtan indirilmesinden sonra 389/999 tarihinde Abdümelik b. Nuh, Bektûzûn, Fâik ve Ebu'l-Kâsım b. Sîmcûr'u Merv dışında yenerek Horasan'ı ele geçirdi ve o zamana kadar Abbâsî Halifesi Tâî Lillâh adına okunan hutbeyi o anda halife olan Kâdir Billâh adına okuttu. Sâmânîler tarafından tanınmamış bulunan Abbâsî Halifesine durumu bildirmek için elçiler gönderdi. Abbâsî Halifesi bu durumdan memnun kalarak Mahmud'un kendisine hil'at, taç ve bayrakla birlikte menşûr, ahd ve livâ göndererek 'Yemînu'd-devle ve Emiru'l-mille' lakabını ve memâlik-i acem'i verdi (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 111-112; İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 146; Merçil, 1989: 47; Yazıcı, 2002: 180; Merçil, 2006: 36; Palabıyık, 2002: 73; Dames, 1993: IV, 744).

Abbâsî Halifesinin bu teveccühü münasebetiyle 1000 tarihinde Gazne'de büyük bir tören yapıldı. Mahmud, halifenin kendisini taltifine karşılık; "İslâm dinine yardım etmek ve İslâm düşmanlarını söküp atmak maksadıyla her yıl Hindistan'a sefer yapmayı vaad etti" (Yazıcı, 2002: 180).

Bundan sonra tam bir bağımsızlığa kavuşan Mahmud, Abbâsî Hilâfetince kendisine gönderilen hükümdarlık alametlerini de kullanarak genel anlamda İslâm dininin, özel anlamda ise ehl-i sünnet görüşünün, bu geniş bölgede tek savunucusu ve koruyucusu oldu. Şî Fâtımî Devleti'nin Abbâsî Halifeliğini yakından tehdit ettiği bir sırada o, Bağdat'ın en büyük dayanağı oldu. Nitekim bu dönemde hutbe, devletin başkentinin hemen yanbaşında bulunan Musul ve Halep gibi şehirlerde Fâtımîler adına okunmaya başlanmıştı. İşte sultan böyle nazik bir zamanda Sünnî mezheplerin en büyük koruyucusu oldu. O, bu sağlam inanç ve görüşü muhafaza edip geliştirmek için Şîilerle çeşitli şekillerde kendini gösteren etkili savaflara girdi (Palabıyık, 2002: 73).

Gazne'de Fâtımî Halifesi ile haberleşen gizli bir teşkilat yakalanarak birçok üyesi öldürüldü. Hatta Sultan Mahmud'a Fâtımî elçisi olarak gönderilen Tahertî de idam edildi. Bu olaydan sonra Abbâsî Halifesi, Mahmud'a 'Nizâmü'd-dîn' ve 'Nâsîru'l-hakk' lakaplarını verdi (Merçil, 1989: 47; Yazıcı, 2002: 180).

İslâm devletleri içinde 'sultan' unvanını ilk defa kullanmış hükümdar olarak bilinen Mahmud (Yazıcı, 2002: 180), iktidarda kaldığı süre içerisinde Hindistan'a on yedi sefer düzenleyerek İslâm dünyasında haklı bir şöhrete kavuşmuştur (Merçil, 1989: 17-28; Yazıcı, 2002: 181-184). Sultan Mahmud'un Hindistan seferlerinin ana gayesi putperestlikle mücadele ve İslâmiyet'i yaymak, aynı zamanda da Sünnîliği korumak şeklinde görülmektedir (Yazıcı, 2002: 181). Sultan Mahmud on altıncı Hind seferinden başarıyla dönmesi İslâm dünyasında büyük

sevinç ve heyecan meydana getirdi. Bu başarıyı takdir eden Abbâsî Halifesi Kâdir Billâh gönderdiği bir mektup ile sultanı tebrik ederek kendisine 'Kehfü'd-devle ve'l-hakk' lâkabını verdi (Merçil, 1989: 27; Yazıcı, 2002: 183).

Halife, hilâfet ve hükümdarlık otoritesini taşır, ancak dünyevî yetkisini kendisinin ruhanî otoritesini kabul eden bir sultana devretmiştir. Hindistan'da Müslüman-Türk ilerlemesinin başlamasıyla beraber bu hilâfet anlayışının buralarda da görülmesi tabii idi. Gazneli Mahmud, Abbâsî Halifeliğinin evrensel yetkisine bağlı olarak bir kafir diyarını İslâm'a katmanın daha kolay olacağına kânî idi. Mahmud'un bastırıldığı paralar üzerinde kendi adının yanında halifenin de adı yazılıydı. Bu gelenek gerek Gazne ve gerek Lahor'daki haleflerince devam ettirildi (Yurdayın, 1983: 285). Bunun sebebi olarak, Mahmud ve haleflerinin sadece siyasî emelleri gözettiklerini öne sürmek tabii ki son derece yanlış olmalıdır. Çünkü halifenin otorite ve yaptırımını kaybetmiş olması, bu sebeple Gazneliler için bir tehlike arz etmesi düşünülmemeyeceği gibi, bilakis halife, Mahmud ve halefleri gibi hâmilere zaten muhtaçtı ki; bunu sultanlara gönderdiği mektuplardaki ifadelerinde görmek mümkündür. Ayrıca o zaman gelenek olarak icrâ edilen bu uygulamayı Gaznelilerin de yapmasını tabii karşılamak gerekir. Bunlar kadar önemli bir diğer husus da Gazneli sultanlarının, halifelere gerçekten samimiyetle bağlı olmalarıdır ve bunu dinî hissiyatlarının gereği olarak yaptıkları şüphe götürmez (Palabıyık, 2002: 75).

Sultan Mahmud hilâfetle ilişkilerinde hem politik hem de dinî inançların etkisi altında kalıyordu. O, Halife Kâdir'i tanıyarak fethettiği yerlerin ve Horasan'ın emirliğini istedi. Kendisine bu ülkenin hâkimi olma yetkisi tanınarak taç ve ünvan verildi. Ayrıca Nişabur'da basılan paralarda oğlunun adı da geçecekti. Buna rağmen Semerkand üzerindeki isteklerine şiddetle karşı çıkıldı. Halifenin, Gazneli Mahmud tarafından yürekten desteklenmesi sonucunda İran'daki otoritesi yeniden arttı. Bu sayede Fâtımîlerin İran'da dayanak bulmaları engellenebildi (Ahmed, 1949: 61-62; Palabıyık, 2002: 75).

Sultan Mahmud'un Abbâsî Halifesi ile arası Karahanlılara ait Semerkand şehrinin fermanının kendisine verilmesini istediği zaman açıldı. Halife cevabında, "Bunu yapmam ve eğer bu işi benim fermanım olmadan yapmaya kalkışırsan, bütün dünyayı sana karşı ayaklandırırım" demişti. Mahmud daima desteklediği Abbasî Halifesinden böyle bir cevap alınca kızmış ve Kâdir Billâh'ın elçisine: "Bin fil ile Bağdat'ı yok etmek isteğinde olduğunu" söylemişti. Ancak bir müddet sonra halifeden gelen üç harfli bir mektubun tefsir edilmesiyle Mahmud bu davranışından dolayı mahcup oldu (1014). Öte taraftan halifeden gelen mektup merasimle açıldığı zaman içinde yalnız dua ve "elif, lâm, mim" harflerinin yazılı olduğu görüldü. Herkes bu şekildeki bir mektuba şaşırmış ve bunun ne manaya geldiğini anlayamamıştı. Neticede Ebû Bekr Kuhistânî adındaki bir bilgin, bunun Kur'an'daki "Fil Sûresi" olduğunu, Habeşistan hâkimi Necaşî'nin Yemen valisi olan şahıs tarafından Kabe'yi yıkmak için gönderilen ve önünde "Mahmud" adını taşıyan bir fil bulunan ordunun başına gelen musibete işaret olduğunu belirtti (Merçil, 1989: 47).

Bundan sonra halife ile Sultan Mahmud'un arasını açacak bir olay daha meydana geldi. Mekke'ye 1024 tarihinde gönderilen Horasan hacılarının başında emîr olarak, Nişâbûr'un ileri gelen ailesi Mikâil oğullarından Hasenek denilen Ebû Ali Hasan b. Muhammed bulunuyordu. Hasenek dönüşte çöl yolunu tehlikeli bulduğundan Fâtımî bölgesi içinde olan Suriye ve Filistin yolunu takip etti. Mısır Fâtımî Halifesi ez-Zâhir onu ve öteki hacıları heyacanlı bir şekilde karşılamış, onlara hediyeler ve hil'atler vermişti. Abbâsî Halifesi, Hasenek'e hediyeler verilmesini hoş karşılamamış, bunun Sultan Mahmud'un bir tertibi olmasından ve bir Gazneli-Fâtımî yaklaşmasından şüphelenmişti. Nitekim Abbâsî Halifesi bu sebeple Hasenek'in Karmatî olduğunu öne sürerek idamını istedi. Mahmud bu iddiaya son derece kızmış ve saçma bulmuştu. Ancak elçilerin gidip gelmesinden sonra, Abbâsî Halifesini tatmin etmek için Fâtımî Halifesinin

Hasenek'e verdiği hediye ve hil'atler Bağdat'a yollandı ve halkın önünde yakıldı (1025). Bu olaya son derece canı sıkılan Sultan Mahmud ölünceye kadar halifeye karşı içinde gizli bir nefret beslemiştir. Sultan belki de nefretin tesiriyle bir müddet sonra Hasenek'i vezir yaptı. Bu olay gizliden gizliye bile olsa, halife ile Mahmud'un arasını daha da çok açacak nitelikteydi. Bütün bu olaylara rağmen sünniliğin tam bir koruyucusu olan Mahmud, daima halifenin ismini paralarının üstüne bastırmaya, seferlerinden sonra elde edilen ganimetten Bağdat'a hediyeler göndermeye ve fetihnâmelerinde kendisini bu inancın bir savaşçısı olarak göstermeye dikkat etmişti (Merçil, 1989: 47-48).

Sultan Mahmud, Karahanlı Devleti'nin gücünün artmasından dolayı endişeliydi. Sultan, gittikçe gelişmekte olan Karahanlı Devleti'nin, doğudaki Müslümanların bakışlarını Gaznelilerden kendisine çevirmesinden korkuyordu. Bu nedenle Sultan, Abbâsî Halifesi Kâdir Billâh'ın Karahanlı hükümdarı Kadirhan Yusuf'a üç lâkabın verilmesine müsaade ettiğini öğrendiğinde bundan rahatsızlık duydu. Bu ulvî üç lâkap ise, Zâhiru'd-devle, Muînü halifetillah ve Melikü's-şark ve's-sîn idi. Ardından halifeden kendisini Kadirhan ile eşit tutmasını istedi; fakat halife onun bu talebine olumlu karşılık vermedi (Nizâmülmülk, 1999: 192; Müheymid, 2010: 307). Sultan, hilâfet merkezine talebini yinelemeye devam etti. Bu durum, mektuplarından birinde halifeye şunu söylemesine kadar devam etti: "Küfür bölgelerini fethettim. Hind, Horasan ve Irak'ta İslâm'ın izzetini gösterdim. Mâverâünnehir'i ele geçirdim ve burada senin adına savaştım. Buna rağmen şu an benim amillerimden olan hakana üç lâkab verilip, pek çok hediye ve ayrıcalıklar tanınırken bana bir tek lâkab verilmektedir" (Nizâmülmülk, 1999: 192; Müheymid, 2010: XV, 307).

Halife, sultanın bu talebini şu gerekçeyle reddetti: "Hiç şüphesiz Kadirhan bilgisi az olmasına rağmen ileri gelen Türk emirlerindedir. Onun ilmi az olabilir, ancak biz onu şerefinden dolayı kabul ettik. Sana gelince, senin bilgin çoktur ve bize yakınsın. Bizim senin hakkındaki düşüncemiz olumludur, sana güveniyoruz. Senin dindarlığından şüphemiz yoktur. Sen ise marifeti ve ilmi az insanların beklenti içerisinde olabilecekleri şeyleri diline dolamakta ve sırf tarihe geçmek için bir paye istemektesin. Halbuki birincisi senin için daha güzel ve daha şereflidir (Nizâmülmülk, 1999: 193-197; Müheymid, 2010: XV, 307).

Sultan Mahmud, bu cevabı duyduğunda üzüldü. Abbâsî sarayında Kadirhan'ı kötü göstermek için bir hileye başvurdu. Bu amaçla Sultan, Kadirhan'ın sarayına hırsızlar soktu. Bunlar Kadirhan'ın beratını çaldılar. Sonra bunları hilâfet merkezi Bağdat'a gönderdiler. Han'ın, bu lâkablara, saygısızlık ettiğini ortaya koymak için böyle bir komplo düzenlendi (Nizâmülmülk, 1999: 192; Müheymid, 2010: XV, 307).

Sultan Mahmud'un yerine vasiyeti üzerine küçük oğlu Muhammed geçirildiyse de, ordunun desteğini elinde bulunduran ve babasının ölümü sırasında İran'da fütûhatta olan Mesud, kardeşlerini mağlup ederek 4 Ekim 1030 tarihinde 32 yaşında Gazne tahtına oturdu (.Merçil, 1989: 51-54; Yazıcı, 2002: 184). Mesud hükümdar olduktan sonra Abbâsî Halifesi Kâdir Billâh'ın fermanıyla babasından kalan bütün ülkelere sahip oluyor, ele geçirdiği ve bundan sonra zapt edeceği yerlerde de onun hâkimiyetini kabul ediyordu. Ayrıca Halife Kâdir, Mesud'a hediyeler göndererek kendisine 'Nâsıru Dînillah', 'Hâfızu İbâdillah' ve 'Zâhiru Halifetillah' lâkablarını verdi (Merçil, 1989: 53; Yazıcı, 2002: 184).

Kâdir Billâh vefat edince yerine oğlu Kâim Biemrillâh Abbâsî halifesi olduğunda Sultan Mesud'a elçi göndermiştir. Sultan tarafından Belh'te kabul edilen elçilere iyi davranılmış, bu şehirdeki Ulu Cami'de 27 Aralık 1030'de yeni halife adına hutbe okunduğu gibi, birkaç gün sonra da törenle biat edilmiştir (Yazıcı, 2002: 185). Ayrıca Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh'ın elçisi Ebû Bekir Muhammed et-Tûsî Gazne'ye geldiğinde Sultan, biat etmesi karşılığında halifenin Türkistan hanlarıyla yazışmamasını, onlara payeler vermemesini ve -durumun tıpkı daha önceden babası Sultan Mahmud ile Abbâsî Halifesi Kâdir Billâh arasında olduğu gibi- usulü dışında hil'at göndermemesini

şart koştı. Sultan Mesud elçilik heyetine karşılama töreni düzenleyerek gereken değeri verdi. Ayrıca yüz bin dirhem ve yirmi adet değerli elbise gönderdi. Bunlara ilaveten Abbâsî halifesi için değerli hediyeler de gönderdi (Beyhakî, 1956: 314-324).

Gaznelilerin Abbâsîlerle ilişkileri Sultan Mahmud'un halifeyi tanınmasıyla önemli bir sürece girmiştir. Resmîyette halifeye itaatini bildiren Sultan Mahmud, İslâm dünyasının manevî lideri konumunda olan halifenin manevî desteğini alarak gayr-ı müslimlerle yapmış olduğu savaşlara meşruiyet kazandırmıştır. Böylece onun yapmış olduğu fetih hareketleri Müslümanlar tarafından olumlu karşılanmıştır. Ancak menfaatler çakıştığında halifenin Sultan Mahmud'a fetih onayı vermemesi dikkati çekmektedir. Sultan Mesud'un tahta çıkmasında halifenin manevî otoritesinin önemli bir katkısı söz konusudur. Bu destek sayesinde Sultan Mesud rakiplerine üstün gelebilmiştir. Halifeler de Sünnî İslâm'ı temsil eden dönemin güçlü sultanlarına dayanmanın kendilerine sağladığı nüfuz sayesinde Şii Fâtîmî Devlet'nin ve Şii Büveyhî Devleti'nin etkilerini hafifletmişlerdir. Aslında iki devlet arasındaki münasebetin çift yönlü bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür.

4- Hârizmşahlar- Abbâsî Hilâfeti İlişkileri

Hârizm, Amu-derya (Ceyhun)'nın aşağı mecrasının her iki yanında bulunan topraklar ve bu topraklarda XIII. Yüzyıla kadar dilini koruyarak yaşayan Doğu İran asıllı bir millete verilen isimdir (Togan, 1993: V, 240; Özeydın, 1997: XVI, 217; Çetin, 2009: 53). Hârizm, XI. asrın ortalarında Selçuklular tarafından fethedilince Selçuklu valileri tarafından yönetilmeye başlandı. Böylece Hârizmşahlar, Selçuklu saray teşkilatında taştâr görevine kadar yükselen Anuş Tekîn'in bölgeye vali olarak atanmasıyla başlayan, oğlu Kutbeddin Muhammed ile devam eden ve oğlu Atsız döneminde yarı müstakil devlet hüviyetini alarak, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra İl-Arslan ve Tekiş zamanlarında kuvvetlenip inkişaf eden sonunda Alaaddin Muhammed devrinde büyük bir devlet halini almış iken, Moğol istilasıyla yıkılmaya doğru giden ve Celaleddin'in Yassıçemen savaşında mağlup olmasıyla tarihten silinen Türk ailesinin adıdır (Köprülü, 1993: V, 265).

Hârizm bölgesine tayin edilen valiler yıllık vergilerini vermek suretiyle Selçuklulara bağlı olarak görevlerini ifa ediyorlardı. Ancak merkezi otorite zayıflayınca onlar da kendi istiklalleri için harekete geçtiler. Özellikle bağımsızlık hareketinin 1141 Katvan savaşından sonra hız kazandığı görülmektedir (Köprülü, 1993: V, 267).

Hârizmşahlar ile Abbâsîlerin münasebetleri ilk kez sultan sıfatını kullanan Tekiş'in Hârizmşah olarak tahta çıkmasından sonraki dönemlerde meydana gelmiştir. Kardeşine karşı taht mücadelesini kazanıp Horasan'a yerleşen ve nüfuzunu bütün Doğu İran memleketlerinde hissettiren Tekiş, Batı İran işlerine etkili bir şekilde müdahale edebilme imkânını bulmuş oldu. Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillâh ile Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in arasındaki ihtilaflar ve sultan ile büyük emir Kutluk İnanç arasındaki husumet Tekiş'e çok iyi bir ortam hazırladı. Rey civarında meydana gelen savaşta kesin olarak yenilen Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul öldürülünce, bu devletin toprakları 1194 tarihinde Hârizmşahların sınırlarına dahil edildi. Artık Tekiş, kendisini Selçukluların varisi ve sultanı olarak nitelemeye başladı. Hakikaten onun bu başarısından sonra bastırıldığı sikkelerde "sultan" unvanını kullanmaya başladığı görülmektedir (Köprülü, 1993: V, 270; Yazıcı, 2002: 356).

Tekiş'in, Irak Selçuklularını ortadan kaldırmasından sonra Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillâh Irak topraklarının bir kısmının kendisine bırakılacağını ümit ediyordu. Ancak bu ümidinin boşa çıktığını ve Tekiş'in kendisini tıpkı Büyük Selçuklu sultanları gibi sadece "ruhanî reis" addetmek istediğini görünce, Hârizmşahlarla mücadeleye başladı ise de 1196 tarihinde yapılan savaşta kaybedince, halife mevcut durumu, yani Irak, Horasan ve Türkistan sahalarında Tekiş'in hâkimiyetini kabul etti (Köprülü, 1993: V, 270; Yazıcı, 2002: 356; Merçil, 2006: 193).

Tekiş'ten sonra Hârizmşah olan Alaaddin Muhammed, sınırlarını Doğu Türkistan'dan Irak-ı Acem'e kadar genişlettiği devletini büyük bir imparatorluk haline getirince kendisini İslâm dünyasının en büyük hükümdarı olarak görmeye başladı. Niyeti Büyük Selçuklu Devleti sultanları gibi Abbâsî halifesini nüfuzu altına almaktı. Halifenin, Müslümanların dinî-manevî lideri olarak kalmasını istiyordu. Halife Nâsır Lidinillâh'a elçi göndermiş ve ona bu düşüncelerini kabul ettirmek istemişti. Halife de Alaaddin Muhammed'e Şihabüddin Sühreverdî başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. Ancak, yapılan görüşmelerden herhangi bir sonuç elde edilemedi (Yazıcı, 2002: 361; Çetin, 2009: 61).

Halife ve sultan arasındaki nüfuz mücadelesinin gittikçe şiddetlenmesi, halifenin yeni tedbirlere başvurmasına sebep oldu. Nâsır Lidinillâh, Alaaddin Muhammed'in nüfuzunu zayıflatmak için Müslüman hükümdarlara mektuplar yazdığı gibi Batınilerle işbirliği yaparak bazı önemli kişileri ve bu arada Hârizmşah'ın Bağdat'taki vekilini öldürttü. Sultan Alaaddin Muhammed'in Gazne'yi ele geçirdiği sırada, halife tarafından Gur meliklerine yazılan ve onları kendi aleyhine tahrik eden mektupları ele geçirmesi, halife ile sultan arasındaki bağların kopmasına ve fiilî mücadelenin başlamasına sebep oldu (Çetin, 2009: 61). Bunun üzerine Sultan Alaaddin, bu türlü hareketlerde bulunan bir imamın hilâfet makamında bulunamayacağına, sultanın onu iskat edebileceğine ve esasen hilâfet makamının Hz. Ali çocuklarına ait olup, bu hakkın Abbâsîler tarafından gasp edilmiş bulunduğu dair ulemadan fetva alan alınca, Nâsır Lidinillâh'ın adını hutbelerden kaldırdı (Köprülü, 1993: V, 270) ve onun yerine halifenin Şiî temayülünde olduğu şeklindeki genel düşüncenin uyandırdığı hoşnutsuzluktan yararlanarak, Seyyid Âlâ Tirmizî'yi halife tanıdığını ilan etti. Böylece Bağdat'a girişeceği askerî harekâta meşru bir zemin hazırlamış oluyordu. Gereken hazırlıkları tamamladıktan sonra da 1217 tarihinde İran seferine çıktı. Bağdat'a gönderilen ordu, kışın şiddetli geçmesinden dolayı büyük kayıplara uğrayarak geri döndü. Bu büyük hezimetten sonra bile Sultan Muhammed, Abbâsî halifesinin adını hutbede okutmamıştı (.Yazıcı, 2002: 361; Merçil, 2006: 195; Çetin, 2009: 61-62). Ancak Semerkand, Herât ve Hârezm'de hutbe Abbâsî Halifesi adına okunmaktaydı. Bunda en büyük etken sultanın annesi Terken Hâtûn idi. Sultan, annesi ile siyasî bir nüfuz mücadelesi yapmakta, bu da devletin iç bünyesini sarsmaktaydı (Merçil, 2006: 195).

1218 tarihinde Otrar hadisesinden hareketle Moğol İmparatoru Cengiz'in Hârizmşahların üzerine saldırmasının neticesinde Alaaddin Muhammed'in yenilmesi ve kaçarken ölmesi sonrasında Hârizmşahların başına geçen Celaleddin de babası gibi Abbâsîlerle mücadele içerisinde bulundu. Çünkü Celaleddin, Abbâsî Halifesi Nâsır'ın Moğolları Hârizmşahlar üzerine saldırması için tahrik ettiğini öne sürerek sürekli olarak halifeyi itham etti. O, İslâm aleminde halifelik müessesesini zor durumda bırakacak delilleri elde etmek için teşebbüslerde bulundu. Bu amaçla içinde bir Moğol elçisinin de bulunduğunu tahmin ettiği İsmâilî kervanını tevkif ettirdi. Fakat en ufak bir ipucu elde edemedi (Taneri, 1993: 68).

Celaleddin Hindistan'dan döndüğünde halifenin hâkimiyetinde bulunan Hûzistan'a gitmiş ve 1224 yılı kışını orada geçirmişti. Halifelik arazisine karşı genel bir saldırı düşünen Celaleddin'in gönderdiği öncü birliğin, halifeye ait bir askeri gücü yenmesi üzerine elçisi Ziyâülmülk'ü Nâsır Lidinillâh'a gönderdi. Elçi, halifeden Hârizmşahlara yardımcı olmasını talep etti. Sultan'ın niyetleri hakkında bilgi sahibi olan halife bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Tuster'i alan Celaleddin Basra'yı kuşattı, fakat başarılı olamadı. Bağdat yakınlarına kadar inen Celaleddin'e karşı halife, Kuş Timur komutasında yirmi bin kişilik bir ordu hazırladı ve Erbil hâkimi Müzafferüddin Gökbörü'ye haber göndererek ordusu ile hareket etmesini emretti. Böylece halife, Hârizmşahları iki ordu arasında bırakmış olacaktı. Ancak yapılan savaşta hem hilâfet ordusu hem de yardımcı kuvvet olarak bulunan Müzafferüddin hezimete uğradı (Yazıcı, 2002: 370-371; Taneri, 1993: 68-69).

Celeleddin 1225 tarihinde ölen Nâsır Lidinillâh'ın yerine geçen Zâhir Biemrillâh (1225-1226) ile iyi ilişkiler kurmak istediği, onun kısa sürede vefatından sonra halife olan Mustansır Billâh (1226-1242) ile hâkim olduğu bölgelerde hutbede halifenin isminin zikredilmesi esası üzerine iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı görülmektedir. Ancak Celeleddin'in Ahlat'ı kuşatması üzerine halifenin muhasaranın kaldırılması talebi reddedildi (Yazıcı, 2002: 371; Taneri, 1993: 70).

Büyük Selçukluların zayıflamaya başlamasını fırsat bilen Hârizmşâh hükümdarları kendilerini Selçukluların varisi olarak görmeye başladılar. Bundan dolayı Büyük Selçuklu Devleti Sultanları gibi Abbâsî halifesini nüfûzu altına almak, halifenin Müslümanların dinî-manevî lideri olarak kalmasını isteyerek hilâfetle sürekli olarak mücadele içerisinde olmaları, İslâm dünyasının desteğini almalarına mani oldu. Ayrıca Celeleddin'in İslâm Devletleriyle birlikte olup, Moğol tehlikesini bertaraf etmek için harekete geçmesi gerekirken, komşularıyla mücadeleye kalkışması hem kendi devletinin sonunu hazırladı hem de Moğol istilasını kolaylaştırdı.

Sonuç

Türklerin X. yüzyıldan itibaren kitleler halinde İslâm'a girip devletlerini kurmaya başlayarak bağımsızlıklarını kazanmaları, Abbâsî Devleti'nin siyasî, idarî, askerî, iktisadî ve ictimai sahalarda yetersiz olduğu, merkezi otoritenin zayıflayarak bağımsız devletlerin ortaya çıktığı ve İslâm Devleti'nin dağılıp yıkılma sürecine girdiği bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu açıdan İlk Türk-İslâm Devleti olma özelliğine sahip olan İdil (Volga) Bulgarları'nın İslâm'a girmeleri ve bağımsız bir devlet olmalarında Abbâsî Devleti'nin etkisinin bulunmamasına rağmen hilâfet makamını tanımaları, halife adına hutbe okutmaları ve devletin uzak bir bölgesinde İslâm'ı temsil etmeleri, sıkıntılı günler geçiren siyasî irade için bir moral kaynağı olmuştur. Zor durumda bulunan Karahanlıların Abbâsî Devleti'nden askerî ve siyasî anlamda yardım talebinde bulunmasına rağmen berat, hil'at ve lâkab vermenin dışında gereken yardım ve desteğin verilememesi, İslâm Devleti'nin içinde bulunduğu kaos ortamını gözler önüne sermektedir.

Gaznelilerin Abbâsîlerle ilişkileri Sultan Mahmud'un halifeyi tanımasıyla önemli bir sürece girdi. Resmîyette halifeye itaatini bildiren Sultan Mahmud, İslâm dünyasının manevî lideri konumunda olan halifenin desteğini alarak gayr-ı müslimlerle yapmış olduğu savaflara meşruiyet kazandırmış ve böylece yapmış olduğu fetih hareketleri Müslümanlar tarafından olumlu karşılanmıştır. Ancak menfaatler çakıştığında halifenin Sultan Mahmud'a fetih onayı vermemesi dikkatleri çekmektedir. Sultan Mesud'un tahta çıkmasında halifenin manevî otoritesinin önemli bir katkısı söz konusudur. Bu destek sayesinde Sultan Mesud rakiplerine üstün gelebilmiştir. Halifeler de Sünnî İslâm'ı temsil eden dönemin güçlü sultanlarına dayanmanın kendilerine sağladığı nüfûz sayesinde Şii Fâtımî Devleti ve Şii Büveyhî Devleti'nin etkilerini hafifletmişlerdir. Aslında iki devlet arasındaki münasebetin çift yönlü bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür.

Alaaddin Muhammed ile birlikte Hârizmşâh hükümdarları, kendilerini Selçukluların varisi olarak görmeye başladıklarından dolayı Büyük Selçuklu Devleti sultanları gibi Abbâsî halifesini nüfûzu altına almaya çalıştılar. Halifenin Müslümanların dinî-manevî lideri olarak kalmasını isteyerek hilâfetle sürekli olarak mücadele içerisinde olmaları, İslâm dünyasının desteğini almalarına mani oldu. Ayrıca Celeleddin Hârizmşâh'ın diğer İslâm devletleriyle de iyi ilişkiler içerisinde bulunmaması, devletinin tarih sahnesinden çekilmesine neden oldu.

KAYNAKÇA

AHMED, Muhammed Aziz (1949). *Political History and Institutions of early Turkish Empire of Delhi*, Lahor.
AHMETBEYOĞLU, Ali (2007). "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 13, s. 35-42.
BEYHAKÎ, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Hüseyin (1956). *Târîhu'l-Beyhâkî*, Kahire:

- ÇETİN, Osman (2009). *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul: Düşünce Yayınları.
- DAMES, M. Longworth (1993). "Gazneliler", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- GENÇ, Reşat (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Fadlân, Ahmed b. el-Abbâs b. Râşid b. Hammâr (1987). *Risâletü İbn Fadlân*, Beyrut: Mektebetü's-Sekâfeti'l-Âlemiyeh.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (ts.). *Kitâbü Tecâribi'l-Ümmem ve Teâkibü'l-Himem*, Kahire:
- İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebî'l-Hasen Ali b. Muhammed (1979). *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1994). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KOÇ, Dinçer, "Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü", *Karadeniz Araştırmaları*, Ankara, 2010, Sayı: 27, s. 37-58.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1981). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1993). "Hârizmşahlar", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- MERÇİL, Erdoğan (2006). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MERÇİL, Erdoğan (1989). *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MERÇİL, Erdoğan (1996). "Gazneliler", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- MÜHEYMİD, Ali b. Salih (2010). "Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri", çev. Ali Aksu, *İstem*, Yıl:8 Sayı:15, s. 291-319.
- MÜHEYMİD, Ali b. Salih (2001). "Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasındaki Katkıları", çev. Ali Aksu, *CÜİFD*, Sivas: 2001, V/292-309.
- KURAT, Akdes Nimet (1961). "Bulgar", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Nizâmü'l-Mülk (1999). *Siyasetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2001). "Karahanlılar", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (1997). "Hârizm", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- PALABIYIK, Hanefi (2002). *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara: Araştırma Yayınları.
- PRİTSAK, Omelyan (1967). "Karahanlılar", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- SEYİTHANOĞLU, Kenan (1992). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, "Muktedir Devri" İstanbul: Çağ Yayınları.
- ŞEŞEN, Ramazan (1975). *İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi*, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- TANERİ, Aydın (1993). *Hârizmşahlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2000). "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- TOGAN, Zeki Velidi (1993). "Hârizm", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- YAZICI, Nesimi (2002). *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi (1983). *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara:
- YÜCE, Nuri (1992). "Bulgar", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.